15 դ թիւը կը հասնի 30,000։ Հեծելազօրքը և թնդանօթաձիգների թիւը, հետեւակ զօրքերի հետ համեմատելով, բաւական փոքր է, բայց նրանց զէնքերը, պատերազմական պաշարները և ձիանքը շատ լաւ են։ Զինուորները դեռ երկար ժամանակ պէտք է ծանօթանան պատերազմական գործի հետ, որ կարողանան ճարպիկութեամբ գործել։ Այնուամենայնիւ յոյները շուտով կը կարողանան գործել, գործունեայ և նոր զօրքեր հանդէս բերել, որոնք ճարպիկութեամբ կը կարողանան բարձրանալ սարերի վրա, ցանկանում են շուտ պատերազմել թշնամու հետ և հաւատարիմ են իրանց ազգային գործին։ Այսօր, սեպտեմբերի 5-ին, յունաց թագաւորի երեխաները վերադարձան իրանց արտասահմանեան ճանապարհորդութիւնից։ Թագաւորը և թագուհին երկու շաբաթից յետոյ կը վերադառնան։ Յոյն ժողովուրդը անհամբերութեամբ սպասում է իր թագաւորի վերադարձին։ Թագաւորի հեղինակութիւնը չափազանց կը մեծանայ, եթէ Եւրոպան թոյլ կը տայ Յունաստանին իր գործերը ցանկացածի համեմատ կարգի բերել։ Ազգաբնակութիւնը պատրաստ է ամեն տեսակ դժուարութիւններ կրել և զոհաբերութիւն անել, միայն թէ առանց լաւ հետեւանքների հասնելու ստիպված չը լինի զինաթափ լինել։

«ГОЛОСЪ» ԼՐԱԳՐԻ ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ

Երզրումից «Голосъ» լրագրին գրում են հետեւեալը սեպտեմբերի 17-ից։

Իլիջա այն 82 հայ գիւղերից մէկն է, որոնք կիսաշրջան են կազմում Երզրումի հարաւ-արեւելեան կողմը, Սիրատ գետի ընթացքի ուղղութեամբ։

Այդ գիւղը նշանաւոր է ծծմբային և երկաթէ հանքային ջրերով։ Բնակիչները հաւատացնում են, որ Իլիջայի ջրերը չափազանց ազդում են ազգաբնակութեան բազմանալու վրա։ Այդ է պատճառը, որ ամառ ժամանակ Իլիջան լցվում է այդ ջրերի մէջ լողացողներով։ Այդտեղ հաւաքվում են գլխաւորապէս ամուրի կանայք և երիտասարդներ, որոնք առաջնորդում են ժողովրդական պարերին ամբողջ գիշերներ։

Իլիջայի մէջ ես պատահեցի Երզրումցի յայտնի հարուստ Բաստուրմաջեան եղբայրներին, որոնք ահագին կալուածներ և մի գործարան ունեն, որի մէջ չորացրած միս է պատրաստվում Անատոլիայի զօրքերի համար։ Այդ միսը բաժանվում է թիւրք զինուորներին, որոնք նրան երկար ժամանակ առանց փչանալու պահում են։ Բաստուրմաջեան եղբայրները ինձ շատ լաւ ընդունեցին և բաւական տեղեկութիւններ տուին ինձ հետաքրքրող հարցերի մասին։

Հայաստանի մէջ դեռ ես շարունակվող և շատ զոհեր տանող սովի պատճառը, գործին ծանօթ Բաստուրմաջեանների կարծիքով, ի միջի այլոց այն էր, որ անցեալ պատերազմի ժամանակ Հայաստանի ազգաբնակութիւնը ստիպված էր կերակրել ոչ թէ միայն թիւրքաց, այլ և ռուսաց զօրքերին։ Այդ պատճառով սպառվեցին բնակիչների հացի պահեստները, որոնք սովորաբար պահվում էին մի քանի տարի։ Երբ հունձը վատ եղաւ, պահած ցորեան չը կար և ազգաբնակութիւնը յանկարծակի սովի ենթարկվեցաւ։ Ուրիշ տեղերից հաց բերելը շատ դժուար էր, որովհետեւ թէպէտ Հայաստանի մէջ մի ժամանակ լաւ ճանապարհներ կային, բայց նրանք փչացան և քանդվեցան թիւրքաց տիրապետութեան ժամանակ։

Երզրումի վիլայէթի թւով 330,000 բնակիչները, որոնցից 220,000 հայեր են, զբաղվում են երկրագործութեամբ, առեւտրով և արհեստներով։ Երկրագործութեան մէջ հայերը այնպիսի նշանաւոր դեր են խաղում, որ երբ երկու տարի առաջ նրանք ռուսաց զօրքերի հետ մտադիր էին գաղթել, Իզմայիլ-փաշա յայտնեց հետեւեալը. «Եթէ ես հաւատացած լինէի, որ ինձ յանձնված զօրքերը գոնեա 40 օր կը կարողանան ապրել առանց հայ գիւղացիների, ես ուրախութեամբ կօգնէի նրանց գաղթելուն Մոսկովացիների հետ։ Մինչդեռ ցաւն այն է, որ մեր զօրքերը քառասուն ամիս ռոճիկ չը ստանալով և հայ գիւղացիների հաշւով ապրելով, երկու օրվայ մէջ կը կոտորվեն սովից, եթէ այդ անպիտան թիւրքերի հոգատարութեան տակ մնան»։

Այս հանգամանքը ստիպեց Իզմայիլ-փաշային քաղաքական շահերը օրական պէտքերի շահերին զոհել և ազդեցութիւն ունեցող հայերին զանազան շքանշաններ խոստանալ, միայն թէ նրանք համոզէին հայ գիւղացիներին և արգելէին նրանց գաղթականութիւնը։ Որովհետեւ Ռուսաստանի երեք անգամ արած փորձերից երեւաց, որ եթէ Ռուսաստանը Փոքր-Ասիայի մէջ պատերազմ ունենայ, հայ ազգաբնակութիւնը կարող է ամենայուսալի և հաւատարիմ դաշնակից լինել, այդ պատճառով ռուսներն էլ անհրաժեշտ համարեցին, որ հայերը իրանց տեղը մնան։ Ռուսների խորհուրդը ընդունվեցաւ, թէպէտ ռուսների հեռանալուց յետոյ Երզրումից, հայերը վախենում էին թիւրքաց արիւնահեղ վրէժխնդրութիւնից «Մոսկովյի գեաւուրներին» լաւ ընդունելու համար։ Բայց Կովկասի փոխարքայի նախազգուշութեան շնորհիւ թիւրքերը ոչինչ չը կարողացան անել, որովհետեւ Երզրումի մէջ մնացած ռուս հաւատարմատարին հրամայած էր հսկել հայերի ապահովութեան վրա։

Գրեթէ իւրաքանչիւր հայ գիւղի մէջ բարեկարգ եկեղեցի և ուսումնարան կայ, որտեղ տղայ և աղջիկ միասին են սովորում։ Զարմանալի է, որ դասերի վերջանալուց յետոյ երկու սեռի երեխաները զոյգ զոյգ կարգով շրջում են և այդ ժամանակ ուսուցիչը իր լայն քանօնը տակտով խփում է մի ուրիշ տախտակի։ Այդ ժամանակ աղջիկերքը առաջ են գնում, իսկ տղաները ետեւ։ Ես այդպիսի բաւական ծիծաղելի մի քայլափող տեսայ, որի ժամանակ փոքրիկ ամազօնները հերոսուհիների տեսք ունէին և իրանց ետեւից իրանցից երկու անգամ մեծ կավալերների էին քաշ տալիս։ Նոյն իսկ Երզրումի մէջ ուսումնարանները քիչ չեն, որոնցից մէկը տղայոց միջնակարգ, իսկ միւսը աղջկերանց։ Նորերումս Օրմանեան եպիսկոպոսի առաջարկութեան համեմատ հայերը բաւական նշանաւոր գումար նշանակեցին կանանց արհեստական ուսումնարան բանալու համար։ Հայերը մտադիր են նոյնպէս մի տպարան հիմնել և մի ամենօրեայ լրագիր հրատարակել. սպասում էին միայն, որ անցնի սովը և երկրի մէջ օրինաւոր կարգեր հաստատվեն։

Վանի կողմից չափազանց անհանգստացնող լուրեր են ստացվում։

ՆԱՄԱԿ ԹԻՒՐՔԻԱՅԻՑ

Կ. Պօլիս, 15 սեպտ. 80

Օգոստոս 30-ի նամակաւ հաղորդած էինք, թէ տէրութիւնք իրենց երկրորդ ծանուցագրովը Հայաստանի համար Լիբանանու վարչական կազմակերպութեան պէս կազմակերպութիւն մը առաջարկելնին հաւանական կը թուի։ Այս շաբթուան թերթերն այս լուրը կը հաստատեն. բայց միւս կողմէ թիւրք օրագիրներն, որք պաշտօնական կերպարանք մը ունին, կը յայտարարեն թէ կառավարութիւնը ամբողջ Անատօլուի համար ի գործ պիտի դնէ Պէյքր բաշայի պատրաստած բարեկարգութեանց ծրագիրն, որ շատ ախորժելի եղած է սուլթանին։ Թիւրք լրագրաց նայելով կառավարութիւնը երբէք պիտի չուզէ Հայաստանի համար առանձին բարեկարգութիւններ ընել, ինչպէս կը պահանջէ Եւրոպա։ Միւս կողմէ լուր տարածվեցաւ, թէ Կրանվիլ մեծ տէրութեանց նոր ծանուցագիր մը խրկելով, կը խնդրէ Հայաստանի կազմակերպութեան խնդիրն փութով կարգադրել։ Այս լուրը բոլորովին կը զայրացնէ թիւրքերն և Օսմանլի ֆրանքօ-թիւրք թերթը վերստին կատաղի յօդուածով մը կը յարձակի պատրիարքի վրա, ներկայացնելով զնա իբր կոյր գործիք ազգային ժողովոյ մը, որ ի կորուստ կը տանի հայերը, ուղելով անջատել Հայաստանը թրքաց տէրութենէն։ Թիւրք թերթերուն հայոց վրայ ըրած յարձակմանց մասին շատ խօսած ենք, այժմ նոր միջոց մը կը գործածեն հայոց դէմ գրելու առիթ ունենալու համար։ Հագիքաթ նամակներ կը հրատարակէ, իբր թէ հայերու կողմէ իրեն կուղղուի, և թրքաց դէմ խիստ լեզուով գրուած, վերջը այդ նամակներն նիւթ ընելով, կը սկսի Հագիքաթ թիւրք ժողովուրդը գրգռել մեզ դէմ։ Սաւաշին նամակը, որ բաւական աղմուկ պատճառեց և տեղւոյս ֆրանսերէն թերթերն ալ թարգմանեցին, Դանիէլ Պաղդասարեան ստորագրութիւն կը կրէր, Վիէննայէն գրուած. նամակագիրն կըսէ թէ երկրորդ նամակն Տփղիսէն պիտի գրէ. եթէ Տփղիս այդպիսի պարոն մը կայ անշուշտ իր ներկայութիւնը չը ծածկէր։ Օրըստօրէ յայտնի կը լինի թէ որչափ կարեւոր է եւրոպական լեզուով հայ օրգանի մը հրատարակութիւնը։ Այդպիսի հրատարակութիւն մը Կ. Պօլիս լաւ չըլլար, վասն զի հնար չէ գրել ինչպէս որ պէտք է, իսկ եթէ Տփղիս լինի, աղէկ կըլլայ։ Տաճիկներն կը հրատարակեն Osmanli և կը փոխանակեն մեծ քանակութեամբ եւրոպայի թերթերու հետ, և գուցէ բաւական գաղափարներ չփոթեն։ Տփղիս հրատարակեալ հայ օրգան մը կրնայ եւրոպական գաղափարներն ի նպաստ մեզ մշակել։ Ազգային պարտականութիւն մ'է ամենուս այդ ձեռնարկի յաջողութեան օգնել և կը փափագեմք որ «Մշակ» նախաձեռն լինէր։

Հոս Եւրոպիոյ լուրերու սով կը տիրէ. երկու օր է կառավարութիւնը խիստ հրամանագիր մը խրկեց տեղական հայ, յոյն, ֆրանսերէն թերթերուն, որ շատ զգոյշ շարժին, եթէ ոչ պիտի ջնջվին։ Հետզհետէ ստուգութիւն կը գտնէ այն լուրը թէ Նաւային ցոյցը Տուլցինեօյ պիտի չը վերջանայ, և արդէն հայկական խնդիրն Թիւրքիոյ համար դիւանագիտական նոր դժուարութեանց աղբիւր մը կը նկատուի։ Հոս ազգային խնդրոց առթիւ մեծ գոհունակութիւն կը տիրէ հայոց մէջ Անգլիոյ վերաբերութեամբ։ Սալիզբի նախարար լինելն Անգլիոյ մէջ անշուշտ մեծ զայրոյթ պատճառած է, և համոզում կայ թէ Թիւրքիոյ անշնաստես քաղաքականութիւնը մեծապէս պիտի օգնէ մեր դատին։ Կօշէն և Սաիտն անհաշտ թշնամիք են, և բաւական տարօրինակ է որ այսպէս մեծ ճգնաժամերու Անգլիոյ ներկայացուցիչը և Մեծ-Եպարքոսը իրարու հետ չը տեսնուին։ Կօշէն Սաիտի գնաց շնորհաւորութեան, բայց այնպէս մը յարմարցուցած է, որ Սաիտ տուն չը լինի, և իր այցետոմսը ձգած է։

Պատրիարք սրբազանն ալ վերջապէս այցելութիւն տուաւ Սաիտի. կըսեն թէ շատ քաղաքավարական կերպով տեսակցեցին միմեանց հետ, մի քանի անգամ պատրիարքը մեկնիլ ուզեր է, Սաիտ թող չէ տուեր. արտաքին ցոյցն ուրիշ կերպ չէր կրնար ըլլալ, բայց երկու գլուխներու գաղափարներու անհաշտ լինելն գաղտնիք մը չէ։ Բայց հայկական մեծ խնդրէն խել մը երկրորդական խնդիրներ հայոց և Դրան թշնամութիւնը վառ կը պահեն։ Ասոց մէջ գլխաւորն է հիւանդանոցի հացի խնդիրը։ Ի վաղուց անտի կառավարութիւնը կը մատակարարէր ձրի քրիստոնեից հիւանդանոցներու հացն ու միսը. Այժմ տէրութեան գանձը բարեկարգելու պատրուակաւ կառավարութիւնը կը դադրեցնէ հաց տալ. անտի մեծ զայրոյթ։ Ժողովուրդը կը պատրաստուի հանգանակութեամբ հոգալ այդ հացը, որ տարին 1200 ոսկիէն աւելի կը լինի. բայց լաւագոյն կը լինէր եթէ բռնի պահանջէինք Դռնէն իբր մեր իրաւունքն։ Քրիստոնեայք ամենամեծ տուրքերն կը վճարեն, իսկ կառավարութեան նուէրներն միայն Տաճկաց կը տրուին։

Դրան խիստ ծանուցագիրներուն պատրիարքարանը պատասխանը գրեց։ Ամեն մէկ կէտին արժանաւոր կերպով կը պատասխանէ։ Պատասխանագիրը կըսէ թէ հայոց պատրիարքարանը Բերլինի վեհաժողովէն շատ առաջ բարեկարգութիւններ պահանջած է, թէ կառավարութիւնն ինքն իսկ ստորագրած դաշնագիրներովն այդ բարեկարգութեանց անհրաժեշտ պէտքն զգացած է. թէ բանակցութիւնք դեսպանաց հետ ի վաղուց անտի տեղի կունենան, հետեւաբար նոր բան մը չէ, որ արգելք լինի, իսկ Հայաստան բառին գալով կառավարութեան պատրաստած աշխարհացոյց տախտակներուն վրայ պաշտօնապէս գրուած է։ Կը կարծեմք թէ այս խնդիրն այս պատասխանագրով կը վերջանայ։ Արդէն նոր խնդիրներու դռներ կը բացուին. Թրօթթըր հազարապետը կը մեկնի քիչ ատենէ ի Լօնտրա. հիւպատոս նոր ընդարձակ տեղեկագիր մը կը պատրաստէ հայոց խնդրոյն նկատմամբ և թէ ինչ մանրամասնութիւնք պէտք են Հայաստանի բարեկարգութեանց մէջ. Թրօթթըրի տեղեկագիրն հիմ կը բռնուի հաւանօրէն ապագայ գործոց։ Թրօթթըր կը յայտարարէ թէ Հայաստանի մէջ հայ և թիւրք գիւղացիներու միջև զգալի տարբերութիւն մը չը տեսներ, վիճակնին նոյն է բարոյապէս թէ նիւթապէս, սակայն քաղաքներու մէջ քիչ շատ տարբերութիւն կայ, բայց ապագայն հայոցն է, որոյ գըլխաւոր պատճառն այս է որ Կ. Պօլիս կեդրոն մ'է, ուր գտնուած հայերն զօրաւոր կերպով կաշխատին ամեն հայոց վրայ ազդեցութիւն ընելով, Հայաստանի զարգացմանը նպաստել։

Մեք որ ի մօտոյ կը տեսնեմք գործերն, Թրօթթըրի կարծիքներն ճշմարտութենէ հեռու չեմք գտներ։ Վերջին ժամանակներս Կ. Պօլսոյ հայերն մեծ աշխատութիւններ յանձն առին, և Հայաստանցի հայոց հաւատք մը ներշնչեցին ապագայի համար, և այդ հաւատքը քիչ բան չէ։ Վասն զի է առիթ չունեցանք այդ ներքին խնդրով զբաղիլ և մանրամասնապէս խօսիլ Միացեալ-ընկերութեանց մասին, որք մեծ դեր կը կատարեն և պիտի կատարեն Հայաստանի գործոց մէջ։ Ուրիշ առեն գրած ենք Միացեալին կազմակերպութեան վրա։ Այսօր կայ կեդրոնական մարմին մը, որ ի ձեռին ունի Հայաստանի և Կիլիկիոյ կրթութիւնը։ Այդ մարմնոյն վարչութիւնը յանձնուած է խոհեմ, լուրջ և կարող անձանց ձեռք։ — Թէ Կ. Պօլիս և թէ ի Հայաստան ու օտար երկիրներ բաւական պատրաստութիւններ կը տեսնուին մեծապէս նպաստելու այդ ընկերութեանց։ Ազգային մեծ պարտականութիւն մ'է խմբուիլ այդ ընկերութեան շուրջը, ոմն իւր լումը, միւս մը իւր լումայն և ամենքն իրենց բոլոր զօրութիւնը նուիրեն այդ ընկերութեանց։ «Արարատեանք» և միւսն իրենց առանձնացեալ վիճակի մէջ բաւական վնասութիւն կրեցին և արդարացուցին այդ վնասութիւնը։ Եթէ այժմ ազգը զօրավիգ չը լինի ինչպէս որ պէտք է այս ընկերութեան, մեծ սխալ մը գործած պիտի լինի. կը սպասեմք որ Ռուսաստանի հայք ինչպէս մինչեւ ցարդ նոյն և այսուհետեւ իրենց բարոյական և նիւթական օժանդակութիւններն նուիրեն Միացեալ ընկերութեանց։ Այս մասին եղածն արդէն կը խօսի անշուշտ ձեզ Նորատունկեան Գաբրիէլ էֆէնդի, Արարատեանի նախագահը։ Ուրիշ առեն առիթ ունեցած ենք ծանօթացնել այդ երիտասարդը մեր Ռուսաստանի եղբարց։ Նորատունկեան էֆէնդի թէպէտ և կառավարութեան մեծ պաշտօններու մէջ, սակայն իւր ունեցած հայրենասիրական ոգին որ քաջ ծանօթ էր ամենուն, Եւրոպա տուած իւր խնամեալ դաստիարակութիւնը, և ընկերական վիճակը ցոյց կուտային որ կարի լաւ օգտակար պիտի լինի ազգին։ Արարատեանք գիտէին իրենց գլուխ բերել և պէտք է խոստովանիլ, որ շատ և շատ օգտուեցան։ Արդէն ազգային վարչութիւնը նորա արժանիքն գնահատած էր և ամենափափուկ պաշտօն մը յանձնած էր նմա, այն է Պատրիարքարանի նիւթական վիճակն բարեկարգել։ Նորատունկեան էֆէնդի երկու տարի նախագահեց ազգային անտեսական ժողովոյ և այդ միջոցին Պատրիարքարանի գանձին գործը լաւ կերպով կարգադրեց, և Պատրիարքարանի հինաւուրց պաշտօնեայներն իսկ կը վկայեն թէ երբեք այս աստիճան գոհունակութիւն ունեցած չէին։

Դժբաղդաբար Միացեալ-ընկերութեանց առաջին օրերն Նորատունկեան էֆէնդի մեկնեցաւ աստի և ժողովքն խմբեց Նորատունկեան էֆէնդին, որ տարիէ մը աւելի բացակայ պիտի գտնուի. յուսամք թէ պարագայներն ներեն և շուտով առ մեզ վերադառնայ։ Երեք ընկերութիւնք իրենց միութիւնը պարտական են Նորատունկեան էֆէնդիի, և այս այնպիսի ճշմարտութիւն մ'է, որոյ համար ինչ ալ ըսեն զանազան թշնամի անձինք, մեք կատարելապէս կըրաշխաւորեմք։ Նորատունկեան էֆէնդի ձեզ ի մօտոյ կը ծանօթացնէ մեր գործոց, մտածմանց և խորհրդոց։

Լիբանանու կառավարիչ Ռիւսթէմ բաշա Կ. Պօլիս կանչուած է հեռագրով, կը կարծուի որ կամ Վանի կամ Կարնոյ կառավարիչ պիտի ըլլայ. նա քրիստոնեայ է։

Հայկակ